

Н.Махмудов, А.Нурмонов

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ

НАЗАРИЙ

ГРАММАТИКАСИ

(синтаксис)

Тошкент “Ўқитувчи” 1995

Узбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг дарсликларни
цайта кўриши маҳсус комиссияси маъқуллаган.

M_{353(04)*} 95 △" ¹⁴² ~ ⁹⁵ © «Ўқитувчи» нашриёти, 1995

5—645—02378—1

СЎЗ БОШИ

Ҳозирги даврда ўзбек тилининг барча сатҳлари бўйича қатор илмий-тадқиқот ишлари мавжуд. Олий ўқув юртларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети талабалари учун тавсифий характердаги дарслер ва қўлланмалар яратилди. Бу дарслер ва қўлланмаларда ўзбек тилининг фонетикаси, морфемикаси, сўз ясалиши, лексикологияси, морфологияси ва синтаксиси юзасидан изчил маълумотлар берилди.

Бундай асарларнинг вужудга келиши ўзбек тилининг назарий грамматикасини яратишга имконият яратди.

Назарий грамматиканинг одатдаги ўқув грамматикасидан фарқи шуки, унда маълум грамматик тушунчаларнинг келиб чиқиш илдизлари баён килинади, у ёки бу масалага хилма-хил қарашларнинг мавжудлиги бўйича қисқача маълумот берилади.

Китоб ҳажмидан келиб чиқиб, мавжуд дарслер ва қўлланмаларда изчил баён қилинган баъзи мавзуулар бу грамматикада ихчамроқ шаклда ўз аксини топди. Шунинг учун айрим мавзуулар сизга кенгроқ, айримлари эса қисқароқ туюлиши мумкин.

«Кириш», «Содда гап» қисми проф. А. Нурмонов, «Гапда шакл ва мазмун» («Содда гап ва қўпша гап») қисми проф. Н. Маҳмудов томонидан ёзилган.

Бундай грамматика ўзбек тилшунослигига биринчи маротаба яратилаётгани учун, унда айрим нуқсонлар, Сизга нотабиий туюлган жиҳатлар бўлиши мумкин. Ишни яхшилашга қаратилган ҳар қандай таклиф ва мулоҳазаларни муаллифлар мамнуният билан қабул қиласидар.

КИРИШ

Синтаксис (грекча *suntaxis* сўзидан олинган бўлиб, ёпиштшроқ, бирлаштиromoқ демакдир) тил тизимининг юқори сатҳи бўлган синтактик сатҳ ҳамда шу сатҳ ҳақидаги тълимотдир.

Морфология ва синтаксис грамматиканинг ўзаро боғланган икки бўлими саналади. Грамматиканинг бу икки бўлими, аввало, предметларига кўра фарқланади.

Морфологиянинг ўрганиш предмети алоҳида сўз шаклларининг маълум грамматик маъно асосидаги парадигмалари, уларининг грамматик категориялари бўлса, синтаксиснинг ўрганиш предмети гап ва уни ташкил этган сўз шаклларининг ўзаро грамматик ва мазмуний муносабатлари ҳамда бу муносабатларни юзага чиқарувчи воситалардир.

Синтаксис, бир томондан, сўз шаклларининг боғланиш қоидаларини, иккинчи томондан, таркибида бу қоидалар рўёбга чиқадиган бир бутунликни — гапни ўрганади. Англашиладики, морфологик бирлик бўлган сўзнинг шакли ҳам синтаксис учун аҳамиятлидир. Лекин фақат сўзнинг бошқа шакллари билан алоқаси ва синтактик бирлик ичida унинг бир қисми сифатида бажарадиган вазифаси нуқтаи назаридангина синтактик қимматга эга бўлади.

Боғли нутқнинг ахборот ташувчи энг кичик бирлиги ва шундай бирликларнинг умумлашган намунаси гапдир. Демак, синтактик сатҳнинг асосий бирлиги ва синтаксиснинг асосий ўрганиш обьекти гап ҳисобланади.

Гап бир бутунлик сифатида гап бўлакларидан ва сўз бўлакларидан ташкил топади. Демак, гапнинг ички тузилиш бирлиги гап бўлаклари ва сўз бирикмалариdir.

Гап бўлаги бутун бир гап мазмунини ифодалашда маълум мазмуний аҳамиятга эга бўлган бу вазифага мувофиқ грамматик шаклланган мустақил сўзлардан ифодаланади.

Сўз бирикмаси эса борлиқдаги предмет ва ҳодисалар ўртасидаги маълум муносабатларни акс эттирувчи икки мустақил сўзнинг ўзаро грамматик ва мазмуний бирикувидан ташкил топади.

Шундай қилиб, гап ва сўз бирикмасининг ташкил этувчи энг кичик бирлик сўз ва сўз шакллари саналади. Морфологик бирлик бўлган сўз шаклларининг грамматик маънолари билангина эмас, балки лексик маънолари билан ҳам уйғунликни ҳосил қиласди. Шунинг учун ҳам ўзаро бирикаётган сўзлар танлаш хусусиятига эга бўлади. Масалан, курк сўзининг лексик маъносига товуқга хос бўлган белги акс этади. Шунинг учун ҳам бу сўз барча предмет билдирувчи сўзлар билан эмас, балки фақат товуқ сўзи билангина боғланиш хусусиятига эга. Бу эса сўзларнинг ўзаро боғланиши шу сўзларнинг маъно тузилиши билан, уларнинг маъно тузилшидаги муайян семалар уйғунлиги билан узвий боғлик эканлигига, сўз бирикмасининг лексика билан чамбарчас алоқадор эканлитини кўрсатади. Шу туфайли сўз бирикмаси синтаксисида сўзнинг семантик тузилиши ва унинг бўш ўринлари (валентлиги) катта аҳамият касб этади.

Синтаксис предмети юзасидан тилшуносликда хилма-хил қарашлар мавжуд. Ўзбек тили синтаксисига доир барча адабиётлarda синтаксиснинг икки бирлиги: сўз бирикмаси ва гап ҳақида фикр юритилади ва бу икки бирлик синтаксиснинг текшириш обьекти эканлиги айтилади. Бундай қараш рус тилшунослиги таъсирида кириб келди. Рус тилшунослигига синтаксиснинг иккита ўрганиш обьекти мавжуд эканлигигни А.А.Шахматов баён килган эди. Бу фикр В.В. Виноградов томонидан ривожлантирилди. В.В. Виноградов фикрига кўра, фақат сўз бирикмаси ва гапгина эмас, балки қўшма гап ҳам алоҳида синтактик бирлик сифатида тан олинади. Бу қарашга мувофиқ, синтаксис уч бирлик: сўз бирикмаси, гап ва қўшма гап ҳақидаги тълимотдир.

Қисмлари ўзаро синтактик алоқа билан боғланган сўз шаклларининг нонпредикатив синтактик бирлигига — сўз бирикмаси; сўз шаклларининг бир неча синтактик алоқасидан ташкил тотиган предикатив синтактик бирлик - гап; қисмлари ўзаро синтактик муносабатга киришган гаплардан иборат бўлган синтактик бирлик қўшма гап саналади.

Ҳозирги кунда матн синтаксиси эътироф этилиши муносабати билан матн ҳам синтаксиснинг алоҳида ўрганиш обьекти сифатида тан олинади. Шундай қилиб, мавжуд адабиётлarda синтаксиснинг тўртта ўрганиш обьекти кўрсатилади ва ўз навбатида, синтаксис ҳам ўрганиш обьектига кўра тўртга ажратилади: 1) сўз бирикмаси синтаксиси; 2) гап синтаксиси; 3) қўшма гап синтаксиси; 4) матн синтаксиси.

Қўшма гапни гапга қарама-қарши қўйиш мумкин эмас. У гап доирасида гапнинг бир

тури сифатида ўрганилиши мақсадга мувофиқдир.

Сўз бирикмасининг объектив тил бирлиги эканлиги масаласида тилшуносларнинг қараши бир хил эмас.

Бир гурух тилшунослар сўз бирикмасига мустақил тил (нутқ) бирлиги сифатида қарайдилар. Жумладан, В.П. Малашенко ва Ю.П. Богачевлар сўз бирикмаси шу бирикмани ташкил этган ҳоким сўзниң боғланиш имкониятининг (валентлик хусусиятининг) гап таркибида юзага чиқиши, деб қарайдилар ва шунинг учун ҳам сўз бирикмасини объектив тил бирлиги ҳисоблайдилар.

Уларшшг фикрича, ҳар қандай сўз бирикмалари нутқ жараёнида вужудга келади. Аммо бу семантик-синтактик бирлик маълум тилда гаплашувчилар онгида ўрнашган муайян андазалар асосида таркиб топади. Бу моделлар худди гап моделлари сингари нутқий реаллашувга қадар ҳам тайёр ҳолда мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳам эркин сўз бирикмаси коммуникациягача бўлган сатҳ бирлиги бўлиб, нутққа тайёр ҳолда олиб кирилади. Сўз бирикмаси —бу сўз шакли билан бирга гап учун «курилиш материали» ёки гапнинг кенгайиши сатҳида қурилиш бирлигидир.

Бошқа бир гурух тилшунослар эса сўз бирикмасининг тил бирлиги, гап учун қурилиш материали эканлигини рад этадилар. Жумладан, Ю.Ф.Фоменко ўз фикрини исботлаш учун қуйидаги асосларни келтиради: 1) сўз бирикмаси коммуникатив вазифа ҳам, номинатив вазифа ҳам бажармайди. Биринчиси - гап, иккинчиси – сўзлар орқали ифодаланади; 2) сўз бирикмаси тушунчани эмас, тушунчалар бирикмасини ифодалайди. Агар биз сўз бирикмаси тушунча билдиради, деган фикрга кўшилсак, демак, сўз бирикмаси доирасида икки тушунчанинг бирикиш ҳодисаси рўй беради, деган фикрни тасдиқлаган бўламиз; 3) сўз бирикмаси «такрорланиш»-лик белгисига эга эмас. Тилга тайёр ҳолда олиб кирилмайди, балки нутқ жараёнида яратилади. Номинативлик, такрорланишлик фразеологизмларга хосдир. Шу белгилари билан фразеологизмлар сўз бирикмаларидан фарқ қиласди; 4) тилнинг ҳар бир сатҳи учун бир тил бирлиги хос: фонологик сатҳ учун — фонема, лексик сатҳ учун— лексема ва бошқалар Синтактик сатҳ иккита бирликка эга бўлиб қолади. Агар сўз бирикмасини тил бирлиги, деб тан олинсан, бошқа сатҳларда ҳам фонема бирикмаси, морфема бирикмаси каби бирликларни тил бирлиги деб тан олиш керак бўлади.

Ана шу асосларга кўра, у сўз бирикмаси тилнинг алоҳида бўрлиги эмас, балки тил валентлигининг нутқий реаллашувидир, деган хулосага келади².

Дарҳақиқат, валентлик ва сўз бирикмаси ўзаро моҳият ва ҳодиса муносабатидир. Моҳият умумий, ҳодиса эса унинг аниқ кўринишлари саналади. Валентлик абстракт тафаккур сатҳида (моҳият), сўз бирикмаси эса жонли кузатиш сатҳида (ҳодиса) мавжуддир. Сўзларнинг маълум тил меъёрига хос боғланиш модели тил бирлиги, бу моделнинг лексик бирликлар билан тўлдирилиши, аниқ реаллашуви, ҳодисаларда намоён бўлиши нутқ бўрлиги ҳисобланади. Демак, тил ва нутқ зидлиги сўз бирикмаларига ҳам хосдир.

Гап бўлаклари сўз бирикмаси доирасида (иккинчи даражали бўлакларнинг нопредикатив боғланишда) ёки гап доирасида (бош бўлакларнинг предикатив боғланишида) ўрганилади.

Англашиладики, синтаксиснинг ўрганиш обьекти учта ва шунга мувофиқ, синтаксис ҳам уч турга бўлинади:

- 1) сўз бирикмаси синтаксиси;
- 2) гап синтаксиси;
- 3) матн синтаксиси.

СИНТАКТИК БИРЛИКЛАРНИНГ УЧ ТОМОНИ

Анъанавий тилшунослик лисоний бирликларшшг фақат шаклий томондан ўрганишга эътиборни қаратди. Бундай қараш, айниқса, тилга семиотик нутқи назардан ёндашиш, белгини фақат шаклдан иборат деб ҳисоблаш натижасида яна ҳам кучайди.

Тил ҳар бири ёпиқ тизим сифатида қараладиган қатъий сатҳларга ажратилди. Лисоний бирликларнинг ўзи ифодаланаётган обьектив борлик билан муносабати тадқиқотдан четда қолди. Кейинчалик тилни бундай ўрганиш бир ёклама эканлиги, шаклни маънодан узиб бўлмаслиги маълум бўлди. Натижада лисоний бирликларнинг маъно томонига эътибор кучайди.

Тилшунослик мазмуний тадқиқотларнинг кучайиши натижасида шу нарса маълум бўлди, лисоний бирликларнинг шакл ва мазмую томондан тавсифи ҳам тилни тўлиқ изоҳлашгина имкон бермайди. Лисоний бирликларни контекст, нутқ вазияти билан боғлаб ўрганишгина уларнинг маъносини тўғри тушунишда катта имконият беради⁴. Бу эса лисоний бирликларнинг прагматик томонига қизиқиши кучайтиради.

Ахборотнинг тўғри тушунилиши учун сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги билимидан ташқари, тингловчининг олам ҳақидаги билими, жумла қўлланаётган ижтимоий ҳолат

ҳақидаги билими, сўзлаш жараёнида сўзлашувчилар руҳияти ҳақидаги билими ва бошқа билимларини ҳам кўшиш керак бўлади. Ахборотни тушуниш жараёнида юқоридаги билимларшшг барчаси баробар хизмат қилиади. Шунинг учун фақат бу билимларнинг ўзаро муносабатини ҳисобга олгандагина биз нуткий жараёнинг моҳиятини англашга яқинлашган бўламиз². Ана шундай амалий эҳтиёж натижасида семантика ва прагматика вужудга келди. Лисоний бирликларнинг бу уч томонисиз алоқа воситаси бўлган тил ўзининг тўлиқ талқинини топа олмайди. Англаши-

¹ М а л а ш е н к о В. В., Б о г а ч е в Ю. П. Словосочетание и члены предложения. ВЯ, 1982^{*}, № 0.

Ф о м е н к о К. В. Является ли словосочетание единицей языка. ФН, 1975, № 6.

² Сўз валентлиги билан сўз бирикмасининг ўзаро бодлик ва фарқли томомлари ҳақида қаранг.

³ К ў ч қ о р т о е в И. Сўз валентлиги ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти. 1973, 3-сон, 35⁴ бет.

⁴ Кифер Ф.О. роли прагматики в лингвистическом описании. Новое в зарубежной лингвистике. Выш. XVI, М. 1985

Новое в зарубежной лингвистике. Выш. VIII, М., 1988 с 6 8

дики, синтактик бирликларнинг ҳам уч томони мавжуд: 1) синтаксика; 2) семантика; 3) прагматика.

Синтаксика лисоний бирликларшага шаклий муносабатларини, яъни лисоний белгилар ўртасидаги муносабатни ўрганади. Синтаксика синтактик шакллар асосида иш кўради. Демак, синтаксика анъанавий синтаксис— гап бўлаклари номи билан ўрганиладиган гапнинг синтактик тизимида таянади.

Синтактиканга мувофиқ, ҳар қандай синтактик бирлик нутқий жараёнда турли варианtlарда намоён бўлувчи умумлашган моҳият сифатида талқин қилинади.

Семиотика асосчиларидан бўлган Ч.Моррис семиотикани учга бўлади: 1) семантика — белгининг борлиқ обьекти билан муносабати ҳақидаги таълимот; 2) синтаксика — белгининг белги билан муносабати ҳақидаги таълимот; 3) прагматика — белгининг сўзловчи билан муносабати ҳақидаги таълимот.

Англашиладики, мазмуний синтаксис онгда акс этган обьектив реаллик элементларини, яъни пропозициянинг синтактик қурилмалар орқали қандай ифодаланганини ўрганади. Бошқача айтганда, мазмунии синтаксис қурилмаларнинг пропозиция томонини ўртнади¹.

Гап тузилиши, бу гап орқали ифодаланаётган борлиқ парчаси тузилиши билан солиштирилади. Синтаксиснинг асосии бирлиги гап инсон онгда акс этган борлиқдаги айрим воқеани, борлиқ парчасини ифодалайди: бола ўйнаяпти, олма гуллади. Гап бўлаги эса борлиқнинг онгда акс этган алоҳида элементларининг шу вазиятда қандай вазифа бажараётганлигини кўрсатади: талаба хонага кирди (талаба — ҳаракат субъектини, хонага — ҳаракат ўрнини, кирди — ҳаракатни ифодалайди). Сўз бирикмаси эса онгда акс этган борлиқ элементларининг ўзаро муносабатини ифодалайди: қизил гул, китобни ўқимоқ.

Лисоний бирликларнинг синтаксика ва семантикаси бу бирликларнинг тўлиқ тавсифи учун камлик қиласи. Синтаксика ва семантиканга прагматика қўшилгандағина, улар ўзининг ҳақиқий талқининг топади. Масалан: Ҳамма вақтини хушнуд ўтказмоқда жумласи орқали муайян шахслар ва уларнинг муайян замон ва макондаги ҳолати пропозицияси ифодаланган. Лекин жумла орқали ифодаланган пропозициянинг сўзлашувчиларга тушунарли бўлиши учун бугина кифоя қилмайди. Бунинг учун сўзлашувчилар вақтини хушнуд ўтказаётган маълум гурухлар ҳақида ва бу гурухларнинг ҳолати рўй берәётган маълум макон ва замон ҳақида умумий билимга эга бўлишлари лозим бўлади. Чунки дунёдаги барча одамлар вақтини хушнуд ўтказиши мумкин эмас. Демак, юқоридаги жумла орқали ифодаланаётган пропозициянинг нутқ вазияти билан ана шундай муносабатини ўрганиш жумланинг прагматика томонини ташкил қиласи.

Прагматикага семантика масалаларини ўрганиш кучайган бир пайтда эътибор берилиши бежиз эмас. Чунки семантиканинг текшириш кўлами фоят кенгайиб кетганлиги туфайли уни бир оз енгиллатишга, маънонинг контекст билан боғлиқ қиомидан халос қилишга тўғри келди. Натижада прагматика семантикандан ажралиб чиқади.

Нутқ вазияти билал контекст прагматик тадқиотларнинг асосини ташкил қиласи. Шунинг учун ҳам синтактик қурилма ифодалаган пропозициянинг сўзлашувчиларга тушунарли бўлиши учун нутқ вазияти ёки контекст зарур бўлган жоида прагматикага эҳтиёж ортади. Бу қўйидаги ҳолларда рўй беради:

1) жумла таркибида сен, ҳатто, фақат, ҳозир сингари дескриптив бўлмаган («ичи бўш») сўзлар иштирик этганда.

Б.Расселнинг таъкидлашича, деокриптив сўзлар таҳлили семантика томонига, дескриптив бўлмаган сўзлар таҳлили эса прагматика томонига «тортади». Унинг кўрсатишича, қўк ёки чироқ сўзларини тўғри кўллаш учун энг муҳим нарса тилдан ташқаридаги обьектни танлашда адашмаслик бўлса, сен, фақат, ҳатто сингари сўзларни тўғри кўллаш учун прагматик куршов ҳақидаги маълумот фоятда зарур бўлади;

2) жумла кишилар ўртасидаги алоқа жараёнда вужудга келади. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бирида шахснинг изи ўз ифодасини топади. Чунки «тил — борлиқнинг уйи» (М.Хайдеггер), унда инсониятнинг маънавий, руҳий олами акс этади².

Жумла мазмунини сўзловчи билан узвий боғлаб турган сўзлар ҳам прагматиканинг тадқиқот обьектиdir. Бевосита модусни ифодаловчи киришлар, баҳо билдирувчи сўз ва воситалар синтаксиснинг прагматика томони орқали ўрганилади;

3) инсоннинг субъектив руҳиятини акс эттирувчи дискурс ҳам прагматикснинг ўрганиш доирасига киради. Э.Бенвенистнинг фикрига **кўра**, сўзловчи ва тингловчига тақозо қилувчи ва сўзловчининг тингловчига қандайдир йўл билан таъсир қилиш мақсадини акс эттирувчи ҳар қандай жумла дискурс саналади³. Жумланинг ифода мақсадга кўра турлари, обьектив мазмун билан ифодаланган шакл ўртасидаги муносабат, шакл ва мазмун ўртасидаги тенгсизлик ҳолатининг нутқдаги таъсири каби масалалар ҳам прагматикага киради;

4) «мен» ва «бошқалар» ўртасидаги муносабатни кўрсатувчи нутқий одат (этиケット), ҳурмат ифодалаш усувлари ҳам прагматиканинг ўрганиш соҳаси саналади;

5) прагматиканинг ўрганиш соҳаларидан энг муҳими тагбилим (пресуппозиция)дир. Масалан, Аҳмад келди жумласидан қандайдир шахснинг келганлиги бошқалар учун

маълум бўлса ҳам, лекин Аҳмаднинг қандай шахслиги, қаердан қаерга ва нима мақсадда келганлиги ҳақидаги

¹ Столнейкер Р. С. Прагматика. Новое в зарубежной лингвистике. Выш. XVI, М., 1986, с. 420.

² Қаранг: Новое в зарубежной лингвистике. Выш XVI М 1985, с. 23.

³ Арутюнова Н. Д. Типъг язышовъгх значений. Оценка. Событияте. Факт: М., 1988, с. 3

ахборот қоронги бўлади. Сўзловчи ва тингловчининг олдиндан шундай маълумотга, умумий билиш манбаига эга бўлиши бевосита ифодаланадиган ахборотнинг сўзловчилар учун тушунарли бўлишини таъминлайди.

СИНТАКТИК МУНОСАБАТЛАР

Синтаксик бирликлар ҳам тил бирлиги сифатида тизим таркибида синтагматик ва парадигматик муносабатда бўлади.

СИНТАГМАТИК МУНОСАБАТ

Муайян синтактик бирликнинг бошқа синтактик бирлик билан кетмакет муносабати синтагматик муносабатни ҳосил қиласиди.

Синтактик бирлик тил тизмаси таркибида юқори сатх бирлиги сифатида шакл ва мазмун бирлигидан ташкил топган бир бутунлик экан, синтактик бирликлар ўртасида синтагматик муносабат ҳам икки томонлама хусусиятга эга бўлади: а) шаклий синтагматик муносабат; б) мазмуний синтагматик муносабат.

Шаклий синтагматик муносабат

Маълум синтактик шаклнинг (гаи бўлаги шаклининг) бошқа синтактик шакл билан кетмакет муюносабати шаклий синтагматик муюносабат саналади.

Анъанавий тилшунослиқда «синтактик муносабат» ва «синтактик алоқа» терминлари фарқланади. «Синтактик муносабат» термини синтактик бирликлар ўртасидаги мазмуний синтагматик муносабатни, синтактик алоқа термини эса шаклий синтагматик муносабатшыг ифода томонини билдиради.

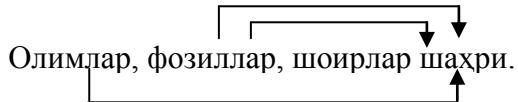
Хар кандай шаклий синтагматик муносабат маълум мазмуний синтагматик муносабатни ифодалайди ва бу икки муносабат бирлиги шакл ва мазмун диалектикаени акс эттиради. Масалан, эга ва кесимнинг шаклий муносабатидан ташкил топган мен келдим синтактик қурилмаси субъект ва предикатнинг мазмуний муносабатини ифода киласди.

Шаклий синтагматик муносабат икки хил бўлади: а) тенг муносабат (тенгланиш); б) тобе муносабат (тobelаниш).

Узаро тенг (бир хил) вазиятдаги синтактик шакллар муносабати тенг муносабат хисобланади.

Тeng муносабатдаги синтактик бирликлар күпинча бир хил грамматик шаклда, бир хил синтактик вазиятда туради ва бир хил сүроққа жавоб бўлади. Ўзаро тенг боғловчилар, санаш оҳангি ва тенг боғловчи вазифасидаги бошқа воситалар ёрдамида боғланади. Масалан, Олимлар, фозиллар, шоирлар шахри. (У.)

Узаро тенг муносабатда бүлгән синтактик шакллар башка бир умумий синтактик шакл билан тобе муносабатда бүләди. Масалан:

Айрим муаллифлар ўзаро тенг муносабатда бўлган синтактик бирликлар ўртасида шаклий боғлашшинг мавжудлигини инкор киладилар.

А. М. Пешковский фикрича, Салим, Карим, Ҳалим келкшди каби қурилмаларда Салым, Карим, Ҳалим бўлаклари битта келди бўлаги устидан хокимлик қилиш туфайли ўзаро боғланади. Аслида эса уюшик бўлаклар ўртасида шаклий боғланиш йўқ, улар биргаликда келди бўлаги билан алокага киришади.

Т.П. Ломтев уюшик бўлаклар ўртасида мазмуний муносабат мавжудлигини эътироф этади. Унинг таъкидлашича, уюшик бўлаклар ўртасида шаклий муносабатнинг йўқлиги бу сўзлар орқали ифодаланган предметлар ўртасида муносабатнинг йўқлигини билдирамайдя. Предметлар ўртасида муносабат бор: бу муносабат уюшик бўлаклар орқали ифодаланган предметларнинг бир хил ҳолатдаги муносабатидир. Уюшиқлик муносабати ифодаланмиш муносабатини акс эттирганлиги туфайли унга сўз шакллари ўртасидаги алока тури сифатида қаралиши мумкин эмас¹. Лекин уюшик бўлаклар бир хил вазиятдаги синтактик бирликларнинг шаклий жиҳатдан маълум боғловчи воситалар (тeng боғловчилар ва санаш оҳангиги) ёрдамида боғланиши бўлгандиги сабабли, улар ўртасидаги шаклий синтагматик муносабатни инкор қилиб бўлмайди.

Бири тебе, икинчиси ҳоким вазиятдаги синтактик шакллар муносабати тебе муносабат хисобланади. Бундай муносабатда тебе вазиятдаги синтактик шакл ҳоким вазиятдаги синтактик шаклнинг «бўш ўринлари»ни тўлдиради, унинг шаклий ва мазмуний валентликларини рўёбга чиқаради. Шунинг учун ҳам бундай муносабат доимо икки кисмдан — тебе ва ҳоким кисмдан иборат бўлади, Масалан, мовий осмон.

Шаклий синтагматик муносабат маълум боғловчи воситалар ёрдамида рўёбга чиқади. Бундай воситалар анъанага кўра синтактик алока воситалари ҳисобланади.

Узбек тилининг қонунқоидалари асосида маълум бир сўз ёки сўзлар гурухини богли нутқнинг мустакил (содда, кўшма гаплар ва матн) ва номустакил (гап бўллаги ва сўз бирикмаси) хусусиятга эга бўлган бирлиги сифатида шакллантирувчи ва уларни

боғловчи воситалар синтактик алоқа воситалари саналади. Улар қуййдагилардан иборат: а) келишик, эгалик шакллари; б) ёрдамчи сўзлар; в) айрим ҳолатларда мустақил сўзлар, асосан, олмошлар; г) гап ва матнда гап бўлакларининг ёки бошқа қисмларшиг тартиби; д) оҳанг.

⁴Ломтев Т. П. Структура предложения в современном русском языке. М., 1979, с. 51.

Сўз шакли. Сўзларнинг ўзгариш парадигмасидаги сўз; ўзгартирувчи воситалар (келишик ва эгалик шакллари) боғли нутқда мустақил сўзларни ўзаро синтактик алоқага киритувчи воситалар саналади. Ўзгариш парадигмасидан синтактик алоқа характеристига мувофиқ келадиган аниқ бир шаклини кўллаш ёрдамидагина мақсадимизта мос маънони бера оламиз ва гапни грамматик жиҳатдан ўзбек адабий тили меъёрига мувофиқ равишда тўғри кўллай оламиз. Солиширинг: Акамга **китоб олдим** — Акамдан китоб олдим. Акам сўзининг **келишик парадигмасидан** (акам, акамнинг, акамни, акамга, акамда, акамдан) мақсадимизга мувофиқ биттасини танлашимиз маъно фарқлаш учун хизмат қиласди. Биринчисида мақсад китобни ким учун олганлигини ифодалаш бўлганлиги учун **ака** сўзининг келишик парадигмасидан аташ семасига эга бўлган жўналиш шаклини, иккинчисида эса мақсад китобни кимдан олганлигининг ифодаси булганлиги учун келишик парадигмасидан чиқиш семасига эга бўлган чиқиш келишиги шаклини танлаган. Ёки узум сўзининг келишик парадигмасидан (узум, узумнинг, узумни, узумга, узумда, узумдан) сўзловчи ўз мақсадига мувофиқ равишда биттасинп танлайди. Солиширинг: **узум е** (умуман узум), **узумни е** (аниқ, олдиаги, маълум бир навдаги узум), **узумдан е** (хаммасини эмас, унинг бир қисмини).

Сўз ўзгариш парадигмасидан **ўзимизга** зарур бир шаклини танлашимиз сўзларнинг ўзаро боғланиш қоинқоидасига мувофиқ (бошқарув, мослашув ёки битишув) амалга оширилади. Ёрдамчи сўзлар. Ёрдамчи сўзлар боғли нутқда гап бўлаклари ва гапларни грамматик алоқага киритувч� воситалар ҳисобланади. Бу вазифани бажаришда барча турдаги ёрдамчи сўзларнинг хизмати бир хил эмас.

1. Кўмакчилар. Кўмакчилар ҳам худди сўз ўзгартирувчи шакллар каби гап бўлакларини ва қўшма гап қисмларини синтактик алоқага киритувчи восита вазифасини бажаради. Бу воситалар от ёки от ўрнида алмашиниб келган олмошларни бошқа сўзлар билан (acosan феъллар билан) боғлаб келади. Масалан: **Она ўғлининг сўзи билан овунди. (П.Т.)** Ватан учун тўkkани йўқми бир қошик қонинг. (Х.О.)

Айрим ҳолларда кўмакчилар келишик шакллари билан алмашиниш мумкин. Солиширинг: **Она ўғлининг сўзи билан овунди // Она ўғлининг сўзидан овунди. Пахтани машина билан тердик // Пахтани машина билан тердик. Акам мактаб томон кетди // Акам мактаба кетди.** Ёки келишик шакли билан бирга келиши мумкин. Масалан: Акам мактаба қараб (томон) **кетди.**

Шунинг учун ҳам сўзларнинг келишишиш (мактабга), кўмакчили (мактаб томон) ва келишикли -кўмакчили (мактабга томон) шакллари шу сўзларнинг синтактик шакллари саналади. Бу синтактик шакллар ўртасида маълум мазмуний фарқланишлар бор. Кўи ҳолларда келишиклари шакл билан кўмакчили шакл бир-биридан аниқлик-ноаниқлик белгисига кўра фарқланади. Синтактик (келишикли) шакл кўпинча аниқлик, аналитик (кўмакчили) ва синтетик-аналитик (келишикли-кўмакчили) синтактик шакллар эса ноаниқлик белгисига эга бўлади. Солиширинг: **мактабга кетди** (йўналиш нуқтаси аниқ — мактаб), **мактаб томон кетди// мактабга томон кетди** (йўналиш нуқтаси аниқ эмас).

2. Богловчилар. Богловчилар содда гап қисмларини, қўшма гап компонентларини ва матн таркибидаги гапларни ўзаро грамматик ва мазмуний алоқага киритиш учун хизмат қиласди. Масалан: **Сўйлаб берай Зайнаб ватон Севгисидан бир янги достон. (Х.О.)**

3. Юкламалар. Кўмакчи ва боғловчининг вазифасига Караганда юкламаларнинг синтактик вазифаси мураккаб ва хилма-хилдир. Биринчидан, содда гап таркибида гап бўлакларининг синтактик алоқага киришида тенг боғловчилар каби хизмат қиласди. Шунинг учун ҳам тенг боғовчи ўрнида юкламани кўллаш мумкин бўлади. Масалан: **Бир севги ким жон берур танга Ҳам Зайнабу Омонларга хос. (Х.О.)** Зайнаб ва Омонларга хос. Солиширинг: **Келди ва кетди // келдида, кетди // келдии кетди.** Фақат боғловчи ва юклама ўртасида нозик мазмуний фарқ бор. Уюшик феъл қисмлар юкламалар ёрдамида боғланганда, харакат тезлиги семаси ҳам ифодаланади.

Айрим юкламалар уюшик бўлакларнинг ва уюшик гапларнинг синтактик алоқага киришуvida маълум даражада хизмат қилиш билан бирга, уюшаётган бўлакларга таъкид маъносини (**ҳам юкламаси**) ва бутун гапга инкор маъносини (**на .... на ...**) юклайди. Масалан: **На хотин, на фарзанд кўр(ма)ган бир йигит. (У.) // Хотин ҳам, фарзанд ҳам кўрмаган бир йигит.**

Иккинчидан, юкламалар эргаш гапли кўшма гаплар таркибида эргаш гапларни бош гапга боғлаб келади. Масалан: **Билки, жангда билинади мард йигитнинг сараси. (Х.О.)**

Юкламалар матннинг алоҳида гапларини боғлаб келади ва матн ҳосил қилиш вазифасини бажаради. Масалан: **На қўкнинг фонари ўчмасдан, на юлдуз сайр этиб қўчмасдан...** (У.)

Юқоридаги гапнинг биринчи компонентида **на** юкламасишиг ишлатилиши худди шу юклама билан бошланувчи кейинги компонентнинг ҳам келишини тақозо этади. Кейинги компонент ифодаланмаса, биринчи компонент нисбий тугал маъно англатмайди, синсемантик хусусиятга эга бўлади. Автосемантиклик бутун бир матнга хос бўлади. Матн қисмларини боғлашда оҳанг асосип, инкор юкламаси эса қўшимча роль ййнайди.

Юкламалар матн қисмларини боғлашда хизмат қилиш билан бирга, гапга эмоционал-экспрессив ва модал маънолар ҳам юклайди. Масалан: **Наҳотки денгизлар чаппа айланиб, наҳотки дарёлар оқар тескари.** (F.F.)

4. **Олмошлар.** Олмошлар эргаш гапларнинг бош гапга боғланишида ва матн қисмларининг ўзаро боғланишида хизмат қиласди. Масалан: Толеим шулки, Ватанда бир гулистон танладим. (Х.О.) Бу гапда эргаш гапни бош гапга боғлашда -ки юкламаси иштирок этиши билан бирга, олмош мазмуний «пуч» сўз бўлганлиги учун кейинги гап «пуч» сўзнинг маъносини изоҳлаш, уни «тўлдириш» учун хизмат қилмоқда. Демак, олмош асосида икки гап боғланади.

Олмош матн ҳосил қилиш вазифасини ҳам бажаради. Бу вақтда матннинг биринчи қисмида қатнашган от, си-фат, сон ўрнида кейинги гапда олмош алмашиниб келади ва бу алмашиниш матн қисмларини бир бутунлик ичида бирлаштиришга хизмат қиласди. Масалан: Бу эрининг яқин ўртоғи Тўланбой исмли киши эди. У қиз танлаб-танлаб ёшини ўтказиб қўйган, охири қирқни қоралаб қолганда уйланган, ўзи қичиккина, ҳар гапига мақол ёки матал қўшиб гапирадиган сўзамол киши эди. У кирган давра бирдан яшнаб кетар, тўйҳашамларда у бўлмаса, ўрни йўқланиб туради. У ўзини катта олмасди. (С.Л.)

Бу микроматндан гапларнинг синтактик алоқаси биринчи гап таркибида келган атоқли от Тўланбойнинг кейиниши гапларда **III** шахс кишилик олмоши билан алмашиниши орқали юзага чиқади.

Бошқа мустақил сўзлар, одатда, маҳсус грамматик восита вазифасини бажармайди. Шундай бўлишига қарамасдан, улар ҳам маълум даражада гапнинг грамматик шаклланишида хизмат қиласди. Айрим мустақил сўзларнинг лексик маъноси гапда қўлланилиши мумкин бўлган барча сўзларнинг мазмуний ва грамматик алоқалари ҳакидаги, айрим сўзларнинг мазмуний вазифа имконияти ҳакидаги, бошқа сўзлар билан боғлашиш имконияти ҳакидаги дастлабки ахборотни ташийди. Масалан: келди сўзи қўйидаги саволларга жавоб бўлиб келувчи сўзлар билан бирика оладиган бўш ўринларга эга: келди — ким?, қачон?, қаердан?, нимада?, нима учун?, қаерга? Демак, бу феъл олтига валентликка, бўш ўринга эга.

Гап таркибида бошқа сўзларни эргаштирувчи грамматик ва мазмуний марказ предикат саналади. Унииг бўш ўринларини тўлдириувчи, у билан кандайдир муносабатда бўлган сўзлар предмет аргументлари хисобланади. Кўринадики, предмет барча аргументларни ўюштириб боғлаб келади.

5. Гап бўлакларининг тартиби. Ўзбек тили морфологик жиҳатдан агглютинатив тилларга кирганлиги ва қўп ҳолларда сўз шакллари унинг синтактик ўринларини ҳам тайинлаб турганлиги туфайли гап бўлакларининг тартиби аморф тилларига нисбатан анча эркин. Гап бўлаклари тартибининг ўзгариши кўпипча бу бўлакларнинг синтактик ўрнини ва гапнинг умумий мазмунини Узгартирмайди. Масалан: Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллади. (Х.О.) Бир туп ўрик деразамнинг олдида оппоқ бўлиб гуллади. // Бир туп ўрик оппоқ бўлиб деразамнинг олдида гуллади. // Гуллади бир туп ўрик оппоқ бўлиб деразамнинг олдида.

Лекин бу холат гап бўлакларининг тартиби маълум бир меъёрга бўйсунмайди, дегани эмас. Ўзбек тилида гап бўлакларининг тартиби қўйидаги вазифаларни бажара-и: 1) сўз биримлари қисмлари тартибининг грамматик меъёрини кўрсатиш; 2) гап (жумла)нинг коммуникатив мақсадига кўра у ёки бу бўлакнинг аҳамиятлилигини кўрсатиш; 3) нутқнинг услубий хусусиятини акс эттириш ва бошқалар. (Бу хусусиятлар хақида «Гап бўлакларининг тартиби» мавзусига қаранг.) Шундай қилиб, гап бўлакларининг тартиби маълум грамматик, услубий вазифа бажаради.

6. Оҳанг. Гапнинг грамматик шаклланишида оҳанг воситаларининг иштироки зарурийдир. Чунки оҳанг гапнинг зарурий белгиларидан бири хисобланади. Гапнинг мелодикаси турли хилдаги ахборотларни ифодалаш хусусиятига эга: гапларнинг дарак, сўроқ, бўйруқ турларини; эмоционалликка кўра турини ажратишида Поезд келди (эмоционалсиз) // Поезд келди! (эмоционалли); сўз ва гапларни фарқлашда (баҳор — сўз, Баҳор — гап); турли пичинг, кесатиқ, ишончсизлик, тахмин каби модал маънолар ифодасида (Пичоқни шу Холмат урадими? // Пичоқни шу Холмат урадими?!) ва бошқалар.

Шундай қилиб, боғли нутқда гапни шакллантиришда хилма-хил воситалар иштирок этади. Жумладан, синтактик (гап бўлакларининг таркиби, ёрдамчи сўзлар), лексик

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
Кириш	4
Синтактик бирликларнинг уч томони	8
Синтактик муносабатлар	12
Тобеликнинг йўналишига кўра синтактик алоқа турлари	21
Икки томонлама алоқа (координация) ...	22
Бир томонлама алоқа (субординация) ...	22
Боғли алоқа : : :	25
Эркии алоқа .....:	27
Парадигматик муносабат .....:	29
Синтактик бирликларнинг даражалай муносабати . . .	29
Синтактик муносабатларда шакл ва мазмун алоқаси . . .	31
Сўз бирикмаси; . . . :	36
Сўз бирикмасининг шакл ва мазмуни	37
Гап синтаксиснинг асосий бирлиги сифатида	40
Гапнинг грамматик категориялари	41
Гапнинг грамматик шахс категорияси	42
Гапнинг грамматик замон категорияси	44
Гапнинг коммуникатив категорияси	46
Ифода мақсади категорияси .....:	47
Дарак гаплар .....:	50
Сўроқ гаплар .....:	54
Бўйруқ гаилар .....:-	55
Истак гаплар :	56
Гапнинг омоционалликка кўра турлари . . .	56
Гапнинг модаллик категорияси . . . . . :	58
Гап мураккаб тузилма сифатида	58
Гапиинг шаклий тузилиши .....:	58
Гап бўлаклари .....:::	59
Гап бўлакларининг шаклий тузилиши :	60
Гап бўлакларининг мазмуний тузилиши	61
Гап бўлакларининг шакли ва маъноси ўртасидаги муносабат	63
Гап бўлакларининг даражаланиши	64
Йиғиқ гаплар	65
Бош бўлаклар	65
Кесим	66
Эга	77
Ёйиқ гаплар	82
Иккинчи даражали бўлаклар	82
Тўлдирувчи	82
Хол	89
Аниқловчӣ ...	93
Ёйиқ гапларда шакл ва мазмун муносабати . . .	94
Мураккаблашган гаплар	97
Шаклий ва мазмуний мураккаблашув	98
Синтактик алоқага киришмайдиган синтактик шакллар	98
Мазмуний муносабат .....:	99
Гапнинг мазмуний тузилиши :	107
Содда гапларда шакл ва мазмун	109
Мураккаблашган содда гапларда шакл ва мазмун	115
Сифатдош ўрамлар билан мураккаблашгаи содда гаплар	117

Равишдош ўрамлар билан мураккаблашган содда гаплар	128
Ҳаракат номили тизимлар билан мураккаблашган содда гаплар	133.
Киёсий содда гапларда шакл ва мазмун	136
Ўхшатиш содда гаплар : :	138
Соф қиёсий содда гаплар . . ; : :	146
Эргаш гапли қўшма гапларда шакл ва мазмун	155
Шакл ва мазмун бирлиги ...	162
Эргаш гапларнинг таснифи	166
Эга эргаш гапли қўшма гаплар	175
Кесим эргаш гапли қўшма гаплар	181
Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаилар	185
Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар	192
Пайт эргаш гапли қўшма гаилар :	195
Равиш эргаш гапли қўшма гаплар :	201
Ўрин эргаш гапли қўшма гаплар : :	202
Шартланганлик муносабатларини ифодаловчи эргаш гапли қўшма гаплар	204
Сабаб эргаш гапли қўшма гаплар	207
Шарт эргаш гапли қўшма гаплар	210
Тўсиқсиз эргаш гапли қўшма гаплар	212
Максад эргаш гапли қўшма гаплар	214
Натижа эргаш гапли қўшма гаплар	215
Ўлчов-даража эргаш гапли қўшма гаплар	217
Чоғиштирига ва ўхшатиш эргага гапли қўгпма гаплар .	218
Кўчирма гапли қўшма гапларда гаакл ва мазмун ..	221
Хабар тилида шакл ва мазмун	226

НИЗОМИДДИЙ МАҲМУДОВ, АБДУҲАМИД НУРМОНОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ

(Синтаксис)

Тошкёент «Ўқитувчи» 1995

Муҳаррир Ҳ. Юсупова

Бадиий муҳаррир Э. Нурмонов

Техн. муҳаррир Ш. Бобохонова

Мусаххиха М. Иброҳимова

ИБ № 6547

Теришга берилди 25.10.94. Босишга рухсат этилди 15.10.95. Бичими 84x108'/з2.
Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди.
Шартли б.л. 12.18. Шартли кр.-отт. 12,39. Нашр. 31. 11 44. Нусхаси 5000.
Буюрт. М« 92.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкеит, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 13-69-94.
"Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал
фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, муроди» кўчаси, 1-уй.